

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.251>
УДК 94(477)“17”:329.7:930

Віталій ЩЕРБАК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

ОСТАННЯ КОЗАЦЬКА ТВЕРДИНЯ ЗАПОРОЖЖЯ (ДО 250-РІЧЧЯ РУЙНАЦІЇ ПІДПІЛЬНЕНСЬКОЇ СІЧІ, ТАК ЗВАНОЇ НОВОЇ)

Мета — довести недоцільність використання терміна «Нова Січ» як штучного конструкта, запропонованого російською історіографією для означення місця розташування Коша Війська Запорозького Низового на р. Підпільній упродовж 1734—1775 рр. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму й неупередженості з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення та спеціально-історичних (історико-генетичного, просопографічного, проблемно-хронологічного). **Наукова новизна.** Вперше висвітлено походження й застосування терміна «Нова Січ» до козацької Січі на Дніпрі у XVIII ст. **Висновки.** Наявні джерела й історіографічні здобутки дозволяють простежити генезу імперського терміна «Нова Січ», який ніколи не вживався у середовищі запорозького козацтва. Від нього слід відмовитися, повернувши до української історіографії назву «Підпільненська Січ» на означення місця дислокації останнього козацького Коша на Запорозжжі.

Ключові слова: *Підпільненська Січ, Нова Січ, російський наратив, Військо Запорозьке Низове, козацтво.*

Цитування: Щербак В. Остання козацька твердиня Запорозжжя (до 250-річчя руйнації Підпільненської Січі, так званої Нової). *Український історичний журнал.* 2025. № 4 (583). С. 251—256. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.251>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 4 (583)

Сучасна російсько-українська війна вкотре засвідчила важливість історичних символів для суспільства. Одним із них для українців є Запорозька Січ як уособлення потужної сили народу, незламності його героїчного духу. З різних причин місце розташування козацької твердині змінювалося, але запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування, ґрунтовану на демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність упродовж трьох століть. Кожна чергова дислокація Коша позначалась, як правило, гідронімами: Томаківка, Базавлук, Чортомлик, Кам'янка, Підпільна, звідки походили й назви січей. Однак неусталеність української історичної термінології, від якої значною мірою залежить якість розуміння суспільних явищ і процесів, зумовила побутування в історичних дослідженнях рудиментів минулого. До таких належить означення місця перебування останнього козацького Коша на Запорозжі 1734—1775 рр., а саме — маркування його терміном російського походження «Нова Січ».

Документальним підтвердженням походження цього терміна можуть бути матеріали Колегії іноземних справ Російської імперії, якій підпорядковувалася Запорозька Січ у 1734—1756 рр. Вони зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ Російської Федерації в Москві та недоступні для українських дослідників. Водночас є можливість скористатися наративними джерелами — творами, які належать сучасникам останнього Коша на Запорозжі.

У праці військового інженера князя С. Мишецького, який упродовж 1736—1740 рр. перебував на Запорозжі під час зведення нової Січі, міститься детальний її опис. Його твір уперше опублікував О. Бодянский у часопису «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских» (1847 р.), а згодом окремою книжкою видало Одеське товариство історії та старожитностей (1852 р.). Автор зазначав, що відродження козацького осередку пов'язане з грамотою імператриці Анни Іоаннівни на ім'я кошового отамана від 31 серпня 1733 р., де містилося «пробачення» запорозців (за перебування на території Кримського ханства) й декларувалося прийняття їх під владу російської корони. В березні 1734 р. козаки на чолі з кошовим І. Малашевичем прибули з Кам'янської Січі на нове місце дислокації — до Краснокутського урочища на р. Підпільній. Згодом туди з Петербурга приїхав генерал-майор О. Тараканов для приведення запорозців до присяги на вірність імперії та передачі кількох тисяч рублів для побудови «нової Січі»¹. С. Мишецький ужив термін із маленької букви, адже вона зводилася дійсно на новому місці, як і всі попередні. У столиці урядовець написав донесення монархині про початок будівництва на Запорозжі, а інформацію про присягу було відправлено до Сенату². Очевидно, саме з цих повідомлень і з'явився термін «Нова Січ», який певний час міг фігурувати в імперській документації. На тому етапі історії російські топографічні назви на українській землі мали спільний елемент, який легко простежується: Новобогородицька фортеця, Нова Сербія, Нова Дніпровська лінія, Новоросійська губернія.

¹ Мышецкий С.И. История о козаках запорожских. Одесса, 1852. С. 17.

² Там же. С. 27—30.

Учасник російсько-турецької війни 1735—1739 рр. військовий інженер і топограф О. Рігельман упродовж 1740—1742 рр. брав участь у розмежуванні кордонів Російської імперії й Оттоманської Порти та був добре знайомий зі станом справ на Запорозжжі. У своєму творі він указував на місце перенесення Запорозької Січі з Кам'янецького городища — «по Дніпру вище до річки Підпільної, яка знаходиться по течії Дніпра на правому боці й побудували тут свою Січ»³. Одночасно автор відзначав високу ефективність козацтва у прикордонній службі.

Відомості про Запорозьку Січ середини XVIII ст. залишив чернець Полтавського монастиря, згодом архімандрит Леонтій (Яценко-Зеленський). Подорожуючи Запорозжжям, він описав козацьку «столицю» у формі неправильного трикутника, обнесеного дубовими палями, що «омивається двома невеликими річками Павлюком і Підпільною»⁴. Як і згадані вище автори, жодних згадок про «Нову Січ» не наводив — очевидно тому, що цю назву запорозжці ніколи не використовували.

Дослідження історії Війська Запорозького Низового розпочалися одночасно зі становленням історичної науки як системи знань. Для російської історіографії важливо було означити захоплені у ході воєн проти Османської імперії у XVIII ст. території як так звану «Новоросію». Маркуванню нового місця перебування запорозького Коша з 1734 р. сприяла праця службовця канцелярії новоросійського й бессарабського генерал-губернаторства в Одесі А. Скальковського [1], написана на значному джерельному матеріалі архіву Коша XVIII ст. Резонно, що у працях, створених у річчій російського історієписання, назва «Нова Січ» присутня (хоч і не завжди).

Д. Яворницький у дослідженні з історії козацтва, використовуючи матеріали Архіву Міністерства іноземних справ Російської імперії, детально висвітлив повернення запорозжців на р. Підпільну та їх облаштування в непростих умовах постійних межових суперечок російської й турецької сторін [2, с. 417—451]. Подаючи розлогу картину життя запорозької громади, він послуговувався лише терміном «Запорозька Січ».

Функціонування Коша на р. Підпільній та його відносини з російським урядом акцентовані в монографії Н. Полонської-Василенко, опублікованій уже в еміграції — авторка не заперечувала проти назви «Нова Січ» [3, с. 129]. Натомість О. Апанович, висвітлюючи питання історії збройних сил України в першій половині XVIII ст., вживала винятково назву «Січ» [4, с. 99—124]. При тому, що вже набула широкого визнання книжка В. Голобуцького, присвячена місцю останнього козацького Коша [5]. В додатку до розвідки В. Ленченка про архітектурні обриси Підпільненської Січі міститься п'ять її картосхем різних авторів за 1739, 1740, 1745, 1766, 1773 рр. з однаковим підписом — «План Запорозької Січі» [6, с. 172—174].

Інерція та почасти необдумане повторення імперських концептів вплинули на означення Підпільненської Січі як «Нової» навіть уже в незалежній Україні [7, с. 227—237; 8—10]. Як результат, назва «Нова Січ» залишається у про-

³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. С. 643.

⁴ Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749—1750 і 1751 рр. Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев. Київ, 2012. С. 21.

грамах і підручниках для середніх шкіл, виданих 2021 р. [11, с. 228; 12, с. 214; 13, с. 185]. Чомусь їх автори не зауважили, що кожна Січ поставала на новому місці й з повним правом могла називатися «Новою».

Науковому тлумаченню терміна мало б посприяти видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України «Архів Коша Нової Запорозької Січі», адже серія заснована вже 1992 р. В передмові до 1-го тому зазначено, що «Архів Коша Запорозької Січі виконує величезну інформативно-наукову функцію»⁵, а публікація здійснюється за матеріалами ф. 229 ЦДІАК України. Одночасно в тексті відзначається — «так званої Нової Січі 1734—1775 рр.» та офіційна назва фонду — «Архів Коша Нової Запорозької Січі». На нашу думку, доречнішою була б назва видання «Архів Коша Війська Запорозького Низового», адже саме цей термін присутній в уміщених документах і відповідає історичним реаліям. Натомість публікація корпусу джерел зберегла російський наратив, що фігурує на обкладинці вже дев'яти томів. У першому з них бачимо навіть плани Запорозької Січі 1737, 1738, 1740, 1745 рр.⁶ Але найкурійозніше — повна відсутність терміна «Нова Січ» або підпису на зразок «кошовий отаман Нової Запорозької Січі» в опублікованих документах. Натомість бачимо традиційні: «Іван Малашевич, атаман кошової Войска Запорожского Низового, з товариством з Коша», «Іяков Тукало, судія, зо всіма атаманами Войска нашего Запорожского Низового з товариством», «Кошової атаман Григорій Федоров со всем Войском з Коша», «Атаман кошової Петр Калнишевский, войсковая старшина і товариство»⁷. Але впорядники видання над підписами очільників Підпільненської Січі, вочевидь, не замислювалися...

Підпільненська Січ стала своєрідною столицею краю Вольностей Війська Запорозького Низового, потужним прикордонним форпостом, доля якого, зважаючи на експансіоністську політику Петербурга, була передбачуваною. Маніфест Катерини II про ліквідацію Січі від 3 серпня 1775 р. чітко наголошував: «уважали ми себе нині зобов'язаними [...] зруйнувати Січ Запорозьку»⁸ (до речі, без будь-якої іменної ідентифікації). Проте знищивши Січ, російському царату не вдалося витравити зі свідомості народу й викреслити з історії феномен козацької республіки. Зрештою багатогранна історія Підпільненської Січі ґрунтовно висвітлена в колективній праці, що побачила світ 2024 р. [14, с. 159—195].

Отже наявні джерела та історіографічні здобутки засвідчують виразне російське походження терміна «Нова Січ», який був відповідно інтерпретований та введений до наукового обігу представником імперської історіографії. Натомість цей термін не використовувався у середовищі запорозького козацтва. Назву «Підпільненська Січ» слід повернути в українську історіографію для означення місця розташування останнього Коша Війська Запорозького Низового 1734—1775 рр.

⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734—1775. Т. 1. Київ, 1998. С. 14—15, 17.

⁶ Там само. С. 543—546.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. Санкт-Петербург, 1830. С. 193.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Skalkovskii, A.A. Istorija Novoi Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo. Odessa, 1846 [in Russian].
[Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. 369 с.]
2. Yavornytskyi, D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv. T. 3. Kyiv, 1991 [in Russian].
[Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1991. 557 с.]
3. Polonska-Vasylenko, N.D. Zaporizhzhia XVIII st. ta yoho spadshchyna. T. 1. Munich, 1965 [in Ukrainian].
[Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Т. 1. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. 397 с.]
4. Аранович, О.М. Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st. Kyiv: Naukova dumka, 1969 [in Ukrainian].
[Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 223 с.]
5. Holobutskyi, V.O. Zaporozka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia: 1734—1775. Kyiv, 1961 [in Ukrainian].
[Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування: 1734—1775. Київ, 1961. 415 с.]
6. Lenchenko, V. Rukopysni plany Zaporozkoï Sichi XVIII st. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*. 2004. 8/9: 157-189 [in Ukrainian].
[Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII ст. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Вип. 8/9. Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 157—189].
7. Andriieva, S.S. Diialnist perekkladachiv Kolehii inozemnykh sprav Rosiiskoi imperii na pivdennykh kordonakh Zaporozkykh Volnostei v chasy Novoi Sichi. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2010. 9/10: 227-237 [in Ukrainian].
[Андреева С.С. Діяльність перекладачів Колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах Запорозьких Вольностей в часи Нової Січі. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 9/10. Київ, 2010. С. 227—237].
8. Brovko, A.H. & Kotsur, H.H. Istoriohrafia istorii Novoi Sichi (1734—1775 rr.). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Бровко А.Г., Коцур Г.Г. Історіографія історії Нової Січі (1734—1775 рр.). Київ, 2011. 280 с.]
9. Pletskyi, S.F. Orhanizatsiia okhorony kordoniv Novoi Sichi. Zaporizhzhia, 2011 [in Ukrainian].
[Плецький С.Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. Запоріжжя, 2011. 178 с.]
10. Syniak, I. Atestaty v dilovodstvi Viiska Zaporozkoho Nyzovoho v dobu Novoi Sichi: klasyfikatsiia, osoblyvosti formuliaru, informatsiinyi potentsial. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*. 2016. 19/20: 31-59 [in Ukrainian].
[Синяк І. Атестації в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформаційний потенціал. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Вип. 19/20. Київ, 2016. С. 31—59].
11. Vlasov, V., Panarin, O. & Topolnytska, Yu. Istoriiia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2021. 256 с.]
12. Hisem, O., Hisem, O. & Martyniuk, O. Istoriiia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 8 klasu z pohlyblenym vyvchenniam istorii zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Kharkiv, 2021 [in Ukrainian].

- [Гісем О., Гісем О., Мартинюк О. Історія України: Підручник для 8 класу з поглибленим вивченням історії закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2021. 256 с.].
13. Khlivovska, H., Naumchuk, O. & Kryzhanovska, M. *Istoriia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Ternopil, 2021 [in Ukrainian].
[Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М. Історія України: Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль, 2021. 223 с.].
14. Smolii, V. (Ed.). *Istoriia Zaporozkoï Sichî*. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Історія Запорозької Січі. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Арій, 2024. 240 с.].

Надійшло / Received 27.05.2025

Vitalii SHCHERBAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

THE LAST COSSACK STRONGHOLD OF
ZAPOROZHZIA (TO THE 250th ANNIVERSARY
OF THE DESTRUCTION OF THE PIDPILNENSKA SICH,
THE SO-CALLED “NEW SICH”)

The purpose is to deny the usage of the term *New Sich* as an artificial construct proposed by Russian historiography to denote the location of the Zaporozhian Cossack Kish on the Pidpilna River in 1734—1775. **The methodology** is based on the principles of historicism and impartiality, using general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, and special historical methods: historical-genetic, prosopographic, and problematic-chronological. **Scientific novelty**. For the first time, the origins and application of the name *New Sich* to the Cossack stronghold on the Dnipro River in the 18th century are highlighted. **Conclusions**. The available sources and historiographical achievements allow us to trace the genesis of the imperial term, which was never used among the Zaporozhian Cossacks. Accordingly, this foreign narrative should disappear from Ukrainian history forever, and the name *Pidpilnenska Sich* should be returned to national historiography when referring to the location of the last Cossack Kish in Zaporozhzhia.

Keywords: *Pidpilnenska Sich, New (Nova) Sich, Russian narrative, Zaporozhian Host the Lower, Cossacks.*